

ОСНОВНІ НАПРЯМИ І ЗАВДАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ З ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Оригінальна розвідка присвячена ще малодослідженим сторінкам боротьби проти фашистських загарбників. Автором вводяться нові корпуси документів, до яких доступу дослідники не мали.

Ключові слова: органи держбезпеки, групи таємності, оперативно-тактичні завдання, контррозвідувальна діяльність, агентурні групи, історична справедливість.

Роль органів державної безпеки у Великій Вітчизняній війні дотепер належно не оцінена історичною наукою. І це закономірно. Колізії і динаміка протиборства спецслужб - безприкладного за своєю масштабністю, трагізмом та героїзмом, відомі лише вузькому колу професіоналів. До того ж, в основному, лише в якості практичних методик чи виховного матеріалу [9, с. 9-13].

Розгляд проблеми в історичному контексті, у всій сукупності чинників, що впливали на діяльність органів держбезпеки, саме в цьому і полягає новизна та практична цінність даного дослідження, дозволяє об'єктивно висвітлити ті сторінки історії нашої держави, куди єдиним нерозривним смислом вписані і світлі, і трагічні події часу.

До останніх можна віднести і політичні репресії в суспільстві, армії й органах держбезпеки, і трагедію виселення кримських татар, і не менш трагічний розгром національно-визвольного руху на теренах Західної України, і переселення з нажитих місць українських сімей, що проживали у прикордонні. Всі ці події, до яких причетні і органи державної безпеки, ще чекають своїх вдумливих й об'єктивних дослідників та їх безпристрасно виважених оцінок.

Вивчаючи документи, що багато років були приховані від громадськості грифами таємності, а в даний час передаються в державні архіви для вивчення широким загалом, переконавшись, що роль органів держбезпеки в історії нашої держави можна об'єктивно оцінити лише за умови її розгляду в історичному контексті, насамперед, у контексті Великої Вітчизняної війни, що стала суворим випробуванням і серйозною школою оперативної майстерності і для українських контррозвідників.

Хоч у наукових працях (зокрема, Дорошенка І.А., Коровіна В.В., Нікітченка В.Ф., Сечкіна Г.П.) висвітлено роль органів держбезпеки періоду Великої Вітчизняної війни, зокрема, необхідність направлення в тил противника спеціально підготовлених формувань, особливості боротьби оперативних груп [2, 3, 4, 5], проте фундаментальних досліджень цих проблем в Україні недостатньо, а кількість монографій і статей про діяльність органів держбезпеки у роки Вітчизняної війни на території нашої держави досить обмежена.

Готуючись до розв'язання війни, нацисти створили величезний, широко розгалужений розвідувальний і контррозвідувальний апарат, укомплек-

тований тисячами кваліфікованих фахівців, що набули великого досвіду підривної роботи під час завоювання країн Європи. В травні-червні 1941 року підрозділи Абверу і спеціально підготовлені агентурні кадри були передислоковані до частин вермахту, готових до вторгнення в СРСР. Вони мали як оперативно-тактичні завдання в прифронтовій смузі (розвідка, диверсії, терор у Червоній Армії, на транспорті, промислових об'єктах), так і завдання стратегічного характеру (дії в глибокому тилу, включаючи Урал, Кавказ, Середню Азію). Ці основні німецькі сили таємної війни нараховували більше **130** органів спецслужб та 60 спеціальних шкіл для підготовки агентури [3, с. 11; 4, с. 67].

Перший удар фашистських орд прийняли на себе прикордонники. Ні чисельна перевага ворога, ні жорстокий артилерійський вогонь, ні бомбардування - ніщо не могло зламати волю прикордонників. Жодна застава по всьому фронту без наказу не залишила позиції. Найкривавіші бої в перші дні війни вів 21 загін Західного прикордонного округу. Його бійці покрили себе невмирущою ратною славою в боях із гітлерівськими полчищами на українській землі [5].

Вже в перші дні війни, відповідно до обстановки на фронтах, вдосконалювалася система контррозвідки. 30 червня 1941 року вищим органом влади в країні став Державний Комітет Оборони. Наркомат державної безпеки, органи військової контррозвідки і Наркомат внутрішніх справ, самостійні державні органи в мирний час, були об'єднані в єдиний Наркомат внутрішніх справ (НКВС).

Перед ним були поставлені непрості бойові завдання із широкими напрямками роботи:

- контррозвідувальний захист Червоної Армії, всебічне сприяння у проведенні бойових дій проти німецько-фашистських військ, боротьба з проникненням шпигунів, диверсантів і терористів до діючих військ;
- боротьба з підривною діяльністю розвідки гітлерівської Німеччини в тилі в районах країни;
- контррозвідувальне забезпечення демонтажу, евакуації та розгортання в тилі в районах оборонних виробництв;
- організація і проведення широкої розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи в тилі противника;
- формування і контррозвідувальне забезпечення партизанських загонів;

- контррозвідувальне забезпечення необхідних умов для нормального функціонування тилу [9, с.Ю].

Безпосереднім виконанням поставлених завдань керували Розвідувальне і Контррозвідувальне Управління НКВС СРСР, 4-і відділи НКВС республік та Управління НКВС областей, особливі відділи НКВС.

Важкою ціною співробітникам органів держбезпеки давався бойовий оперативний досвід жорстокого протистояння зі спецслужбами гітлерівського рейху. Лише в перші півтора року Великої Вітчизняної війни із **майже 600** закинутих за лінію фронту оперативних груп НКВС на Велику землю повернулось лише **близько 30-ти** [6, с 74].

Роботі по підготовці і закиненню в тил ворога оперативних груп в першому періоді війни органи державної безпеки України приділяли особливу увагу. Тільки в липні 1941 року НКВС УРСР сформував і направив в тил три партизанські полки, а до березня 1942 року було підготовлено і переправлено 150 спеціальних формувань та **148** оперативних груп [2, с 31].

У січні 1942 року в НКВС СРСР, а у березні - НКВС УРСР, були створені 4-і Управління, які координували бойові дії у ворожому тилу.

Ними виконувались завдання по створенню в основних населених пунктах, захоплених противником, нелегальних резидентур і забезпеченню надійного зв'язку з ними, відновлення зв'язку з найбільш цінною агентурою, що залишилась на тимчасово окупованій території, проникнення в розвідувальні й адміністративні органи ворога, підбір і закинення агентів на окуповану територію, звідки вони переправлялися в Німеччину та інші європейські країни, підготовка й закинення в тил ворога розвідувально-диверсійних груп та забезпечення з ними надійного зв'язку, укомплектування розвідувально-диверсійних груп, агентів-одинаків та кур'єрів зброєю, боеприпасами, засобами зв'язку та документами прикриття.

Основним інструментом, за допомогою якого Четверте Управління НКВС боролось з ворогом, була знаменита Окрема мотострілецька бригада особливого призначення НКВС СРСР, відома під скороченою назвою ОМСБОН. Фактично ця військова частина була першим в нашій країні "спецназом".

Основу командного складу бригади склали викладачі та слухачі Вищої школи прикордонних військ і Вищої школи НКВС, інших навчальних закладів НКВС СРСР. Поповнення особового складу бригади здійснювалося протягом усіх років війни. Крім кадрових співробітників держбезпеки, її бійцями ставали партизани і добровольці. Загальна чисельність воїнів бригади перевищила **10 тис. 500 осіб** [6, с 75].

В роки Великої Вітчизняної війни органи державної безпеки перекинули за лінію фронту і впровадили в агентурну мережу ворога, органи та школи німецької розвідки сотні своїх агентів, від яких отримували цінні відомості про підривну діяльність. За лінію фронту були переправлені спеціально підготовлені оперативні групи,

які стали опорними пунктами для розгортання розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи у ворожому тилу.

Багато розвідувально-диверсійних груп вирости у великі, добре законспіровані формування, що відіграли значиму роль у розгортанні всенародної боротьби в тилу ворога. Загалом в роки Великої Вітчизняної війни у ворожому тилу вели роботу **2 тис. 222** спеціальні оперативні групи, близько 95 із яких були підготовлені органами державної безпеки України [2, с 53].

Діяльність оперативних груп у ворожому тилу з роки Великої Вітчизняної війни показала, що успіх їх розвідувально-диверсійних та контррозвідувальних дій забезпечували, головним чином, командири-професіонали, люди, які ґрунтовно знали тонкощі оперативної роботи, опиралися на активну і широку підтримку місцевого населення, вміли у складних і важких умовах приймати єдино правильні рішення.

Найбільше відзначились оперативні групи "Переможці", "Місцеві", "Мисливці", "Ходоки", "Соколи", очолювані досвідченими співробітниками органів держбезпеки, нині Героями Радянського Союзу Медведєвим Д.М., Ваушасовим С.А., Прокоп'юком М.А., Мирковським Є.І., Орловським К.П., Прудниковим М.С. [9, с 49].

У сфері розвідувальної діяльності органи держбезпеки спрямували свою роботу на добування і передачу командуванню Червоної Армії розвідінформації про плани фашистського командування, дислокацію, чисельний склад і озброєння з'єднань і частин противника, пункти розташування його штабів, аеродромів, баз та складів з паливом, зброєю і боеприпасами, місця будівництва оборонних споруд, вивчення режимних, політичних і господарських заходів німецько-фашистського військового командування та окупаційної адміністрації, а також про політичну обстановку на тимчасово окупованій території.

В ході контррозвідувальної діяльності у ворожому тилу органами держбезпеки встановлювались місця дислокації ворожих розвідувально-диверсійних і контррозвідувальних органів та шкіл, їх структура і чисельний склад, система підготовки агентів, виявлялись ворожі агенти, що ґтувались до закинення або були закинуті в наш тил* способи їх зв'язку з розвідцентрами, запроваджувались жорсткі заходи по захисту партизанських загонів від проникнення ворожої агентури та посібників німецьких окупаційних властей.

Основними напрямками диверсійної діяльності співробітників були створення перешкод у роботі залізничного та автомобільного транспорту, виведення з ладу військових і промислових об'єктів, штабів, частин і з'єднань, знищення складів зі зброєю, боеприпасами, паливом, продовольством та військовим майном, пошкодження ліній та вузлів зв'язку, електростанцій та інших об'єктів, що мали військове значення.

Складні та відповідальні завдання в роки Великої Вітчизняної війни лягли на співробітників органів держбезпеки, які працювали в радянсько-

му тилу. Спільною постановою ЦК і Ради Народних Комісарів, прийнятою в перші дні війни, співробітникам органів державної безпеки було поставлене завдання зосередитись на всебічній допомозі Червоній Армії, посиленні охорони тилу від підривної діяльності агресорів, рішучій боротьбі із шпигунами, диверсантами, дезертирами і розповсюджувачами панічних чуток.

З перших днів агресії противник масово переправляв свої парашутні десанти та окремих диверсантів у прифронтову смугу. З метою налагодження цілеспрямованої роботи по її очищенню, урядом була прийнята постанова "Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами у прифронтовій смузі".

В НКВС УРСР була створена спеціальна оперативна група, яка виконувала організаційні функції та здійснювала загальне керівництво цією роботою. При міських і районних відділах (відділеннях) НКВС для знищення парашутних десантів і диверсантів противника були сформовані винищувальні батальйони чисельністю по 100-200 осіб, оперативне керівництво якими здійснювали органи державної безпеки [6, 7, 8].

Підрозділи НКВС УРСР забезпечували охорону заводів, електростанцій, мостів, ліній зв'язку, сприяли евакуації матеріально-виробничих цінностей із загрозливих районів. Оперативники, спільно з винищувальними батальйонами, ліквідували парашутні диверсійні групи ворога, а також окремих агентів. За червень-липень 1941 року тільки в чотирьох областях України органами держбезпеки було затримано 49 агентів-парашутистів і 26 шпигунів-сигнальників [3, с. 24].

Здійснювались активні контррозвідвальні заходи по перебазуванню військових і промислових об'єктів, установ та організацій із західних районів держави на Схід, евакуації мирного населення, зміцнювалася агентурна мережа на підприємствах оборонної промисловості.

У зв'язку з тим, що гітлерівська розвідка особливо активно переправляла агентурні групи та поодинокі агенти в райони великих залізничних вузлів і станцій, значна відповідальність у справі їх своєчасного виявлення і захоплення лягала на транспортні органи державної безпеки. З цією метою на великих залізничних вузлах і станціях організовувалися так звані оперативні загороджувальні загопи. До їх складу включалися співробітники транспортних органів державної безпеки, працівники залізничної міліції, бійці військ НКВС та підрозділів Червоної Армії.

Співробітники органів держбезпеки на транспорті надійно забезпечували таємність залізничних перевезень важливих військових і народногосподарських вантажів, безпеку слідування спеціальних потягів. Особливо значима робота проводилася під час підготовки крупних стратегічних операцій, коли здійснювалось масове інтенсивне перебазування військ і техніки у таємниці від ворога.

В результаті розшукових та агентурно-оперативних заходів, проведених органами держбезпеки на транспорті в роки війни, було затри-

мано 256 агентів-парашутистів і ліквідовано 226 шпигунсько-диверсійних резидентур противника. [3, с 30]

Значну роботу органи державної безпеки здійснювали і на звільненій від ворога українській землі. Під час окупації агресори розгорнули широку мережу сил і засобів спеціальних органів - розвідувальні, контррозвідвальні і диверсійні підрозділи військової розвідки (абверкоманди), органи таємної поліції (гестапо), служби безпеки (СД), жандармерії, підрозділів румунської та угорської контррозвідок.

Відступаючи, вони залишали в тилах наших військ диверсійно-розвідувальні і бандитсько-терористичні групи, окремих шпигунів і диверсантів для проведення так званої "малої війни" - вчинення диверсій на головних комунікаціях військ, військових і промислових об'єктах, вбивств командного складу Червоної Армії, співробітників місцевих органів влади та правоохоронних органів.

З цією метою фашистська розвідка завчасно створювала бази з озброєнням, боєприпасами, вибухівкою та продовольством.

Співробітники органів державної безпеки виявляли агентуру спецслужб противника, захоплювали їх документи, ліквідували склади зброї та диверсійної техніки для залишеної на осідання "п'ятої колони". Про розмах такої "малої війни" красномовно свідчать факти: лише за період визволення України контррозвідники розкрили 4 тис. 822 агентів німецьких, румунських та угорських спецорганів, а всього протягом 1941-1944 років в Україні - майже 7 тисяч [4, с. 71].

Поряд з антидиверсійною роботою, органи державної безпеки в роки війни вели з тилових районів крупні оперативні радіоігри з ворожими розвідцентрами, що виростали у широкомасштабні контррозвідвальні операції, в ході яких вирішувались завдання стратегічного і тактичного характеру.

Найбільш значимою була триетапна радіогра, котра велась з 1942 року й до закінчення війни під кодовими назвами "Монастир", "Кур'єри" та "Березино". Завдяки цій радіогрі оперативниками було перехоплено 25 розвідників-диверсантів, 13 радіостанцій, значну кількість зброї, боєприпасів і продовольства, більше 2 мільйонів рублів, що направлялись фашистами в Україну і Білорусію для організації розвідувально-підривної діяльності [3, с 29].

Всього за період Великої Вітчизняної війни наші контррозвідники, при активній підтримці оперативних груп з числа територіальних підрозділів органів державної безпеки, знешкодили близько 45 тис. агентів і диверсантів фашистської Німеччини [6, с 42].

Війна стала суворим випробуванням для всіх народів колишнього СРСР. Від приниження й рабства їх врятувала Перемога. І дотепер важко переоцінити вклад у неї органів державної безпеки, які взяли гору в жорсткому протистоянні зі спецслужбами фашистського рейху. За це було заплачено високу ціну - тільки в боях за визволення України

протягом 1943-1944 років героїчно загинуло 3 тис. 400 військових контррозвідників [9, с.11].

В окремих наукових колах, в тому числі професіоналів-контррозвідників, побутує думка, що ця ціна могла б бути значно меншою, якби органи держбезпеки в результаті сталінських репресій не втратили перед війною найбільш досвідчені і цінні кадри. Ця проблема лише частково досліджена науковцями і потребує подальшої розробки. Потребує в ім'я історичної справедливості, в ім'я тих, хто поліг на полях битв Другої світової смертю героїв, так і не одержавши визнання нащадків в силу різної політичної кон'юнктури.

Тільки деяким з них повернули добре ім'я та честь, як це, зокрема, сталося у випадку з Ріхардом Зорге. Лише завдяки випадково переглянутому фільму перша особа держави зацікавилася його долею та ініціювала вивчення його діяльності, в результаті чого легендарному розвіднику, який один із перших повідомив про дату початку війни фашистської Німеччини з Радянським Союзом, було віддано останню шану - посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Однак більшість з них так і залишилася у когорті невідомих героїв, яких фактично вдруге поховали, на цей раз в архівних справах із грифами обмеження доступу. До них належить і вже згадуваний мною командир оперативної групи "Мисливці", наш земляк із с.Самчики Старокостянтинівського району Герой Радянського Союзу Микола Архипович Прокоп'юк [1].

Інтербригади республіканської Іспанії, оборона Москви, бойові операції партизанського з'єднання під його командуванням на територіях окупованих України, Польщі та Чехословаччини; участь у спеціальних операціях у повоєнній Німеччині - лише цей короткий перелік подій і

масштабних завдань, які випали на його долю протягом 10 років (1937-1947 р.р.), дає змогу оцінити той титанічний ратний труд, який М.А.-Прокоп'юк вклав у боротьбу з фашизмом і захист рідної Вітчизни.

В силу специфіки обраної професії його ім'я було відоме лише вузькому колу професіоналів. Тільки в останні роки минулого століття деякі розрізнені відомості про нього з'явилися у спогадах колишніх командирів партизанського руху в Україні і Польщі та працівників органів держбезпеки, скупі біографічні дані викладені в "Енциклопедии секретных служб России" (М., 2003) тощо.

Однак фрагментарні згадки про Миколу Архиповича не відображають об'єктивний і цілісний портрет нашого земляка. Людини героїчної і трагічної долі. Людини, котра всім своїм життям довела свою відданість Батьківщині та обраній справі, і все своє життя відчувала, що з нею обходяться несправедливо. І тільки тому, що його рідний брат ще перед війною був безвинно репресований і страчений.

Така гірка правда того часу, що творився тодішньою безжальною і несправедливою владою. І, як на мій погляд, цю несправедливість не розвінчують, а лише примножують огульні звинувачення на адресу всіх без винятку співробітників держбезпеки з боку деяких недалеких осіб.

Тому, задля історичної й людської справедливості, слід наполегливо вивчати "білі" сторінки історії та інформувати про них громадськість. Результати таких історичних розвідок стануть і даниною пам'яті тим, хто поліг на полях битв Другої світової, і плацдармом, який обов'язково використають сучасники й нащадки у виховній роботі та благородній справі захисту безпеки суверенної і незалежної України.

Примітки

1. Вавринчук М.П., Шевченко В.С., Людина з легенди. // Історико-біографічний нарис про Героя Радянського Союзу М.А.Прокоп'юка. Хмельницький, - 2005.
2. Дорошенко І.А., Коровін В.В., Боевые подвиги советских чекистов в годы Великой Отечественной войны. - М.: ВКШ КГБ СССР - 1965.
3. Коровін В.В., Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). - М.: ВКШ КГБ СССР - 1985.
4. Нікітченко В.Ф., Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. - М.: ВКШ КГБ СССР-1971.
5. Сечкін Г.П., Граница и война. Пограничные войска в Великой Отечественной войне советского народа 1941-1945 гг.. М.: Граница, 1993.
6. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. //Сборник документов и материалов. - М: РИО - 1964.
7. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г. - М: РИО - 1981.
8. Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне. /Сборник докладов юбилейной научно-практической конференции, посвященной 40-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г. М.: РИО - 1986.
9. Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років і роль органів держбезпеки у її визволенні від фашистських загарбників. // Матеріали науково-практичної конференції. - К. - 2000

Summary:

The original research is devoted to some aspects of struggle against fascist occupiers which is less investigated. The author introduces some new documents, to which the researchers didn't have an access.

Key words: security, top secret signature stamp, operative and tactical tasks, secret service activity, secret agents, historical justice.